

David E. Fishman

PAŠERÁCI KNIH

Boj o záchranu židovských pokladů
před nacisty a komunisty

PISTORIUS & OLŠANSKÁ

David E. Fishman

Pašeráci knih

David E. Fishman

PAŠERÁCI KNIH

Boj o záchranu židovských pokladů
před nacisty a komunisty

Z angličtiny přeložila Martina Neradová

Pistorius & Olšanská
Příbram 2018

Tato kniha vyšla s laskavým přispěním Ministerstva kultury ČR.

THE BOOK SMUGGLERS: PARTISANS, POETS, AND THE RACE
TO SAVE JEWISH TREASURES FROM THE NAZIS

Copyright © 2017 by David Fishman

Through arrangement with the Mendel Media Group LLC of New York

Translation © Martina Neradová, 2018

ISBN 978-80-7579-049-1 (PDF)

ISBN 978-80-7579-025-5. (tištěná kniha)

עליסאָן

"קום אַרויס צו מיר

מײַן טײַער זיס לעבן . . .

קום זשע אַרויס

כ'וויל מיט דיר צוזאַמען זײַן"

Většina z nás si uvědomuje, že holokaust představuje největší genocidu v dějinách lidstva. Známe záběry z koncentračních táborů a fotografie těl navršených na hromadách. Málokdo však uvažuje o holokaustu jakožto o aktu kulturního drancování a ničení. Nacisté nechtěli Židy pouze vyvraždit, chtěli vymýtit i jejich kulturu. Miliony židovských knih, rukopisů a uměleckých děl tak putovaly do spaloven nebo na skládky a stovky tisíc významných knih skončily ve specializovaných německých knihovnách a institutech, kde měly sloužit ke studiu rasy, kterou nacisté zamýšleli vyhladit.

Pašeráci knih vyprávějí o životě vězňů, kteří se proti zlovolnému diktátu postavili, kteří nedopustili, aby byla jejich kultura pošlapána a obrácena v prach, a popisují nebezpečnou operaci, jíž se účastnili básníci a učenci, z nichž se ve Vilně, zvaném „litevský Jeruzalém“, stali partyzáni a pašeráci. Protivníkem zachránců byl nacistický „odborník“ na židovské otázky dr. Johannes Pohl, jehož do Vilna vyslal německý „rabovací“ úřad nesoucí název Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg s pověřením zničit tamní významné sbírky židovských knih nebo zajistit jejich převoz.

Němci nařídili čtyřiceti zotročeným vězňům, aby veškeré materiály probrali, roztřídili, zabalili a předali na místo určení. Členové pracovní skupiny, jíž se přezdívalo „papírová brigáda“, knihy pronášeli na holém těle německým strážným pod nosem. Koho chytili, ten stanul před popravčí četou v Ponarech nedaleko Vilna, kde docházelo k hromadným vraždám.

Po osvobození Vilna od Němců vydolovali přeživší členové „papírové brigády“ skryté kulturní poklady z bunkrů a úkrytů, ale brzy

pochopili neúprosnou pravdu: sovětské úřady, které Vilno spravovaly, byly k židovské kultuře stejně nepřátelské jako nacisté. Poklady musely být zachráněny podruhé a bylo třeba dostat je mimo sovětské území. Pašování knih a dokumentů přes sovětsko-polskou hranici přitom znamenalo stejné ohrožení na životě jako operace v ghettu.

Tato kniha vypráví o mužích a ženách, kteří projevili neochvějnou oddanost literatuře a umění a byli připraveni položit za ně život, a popisuje, jak byli lidé pera nuceni měřit síly se dvěma z nejkrvavějších režimů v dějinách.

Dovolil jsem si vžít se do svých protagonistů a představit si, co si v jistých okamžicích mysleli a co cítili, ale věci, které dělali, smyšlené nejsou – vycházel jsem z obsáhlých rešeršů a dokumentace. Město, kde se tyto události odehrávají, nazývám převážně „Vilnem“, jménem nejbližším Vilne, jak mu říkali Židé v jidiš, ale v jistých souvislostech používám litevskou podobu „Vilnius“ nebo polský název „Wilno“.

Ve své podstatě jsou *Pašeráci knih* osobním příběhem: příběhem o lidech. Dovolte mi tudíž, abych vám jeden osobní příběh pověděl i já. Před několika lety jsem se při přednášce o vilenském ghettu letmo zmínil o statečnosti „papírové brigády“. Po skončení programu mě oslovil starší pán, který se pohyboval s pomocí chodítka, a řekl mi: „Já jsem v té brigádě několik měsíců pracoval. Sám jsem německým dozorcům pod nosem pronesl pěknou řádku knih a písemností.“ Byl jsem v šoku. Ani mě nenapadlo, že by byl v roce 2012 některý z hrdinů „papírové brigády“ ještě naživu. Ale poté, co zodpověděl záplavu mých otázek, jsem věděl nade vší pochybnost, že byl jedním z nich.

Třidevadesátiletý Michael Menkin dnes žije v domově s pečovatelskou službou v New Jersey. Je to jemný a elegantní muž, bývalý obchodník s drahokamy, který se svou úspěšnou podnikatelskou drahou nijak nechlubí. Těší se z radostí, jež mu přináší obyčejný

život: ze společnosti svého syna, dcery, šesti vnoučat a mnoha přátel a obdivovatelů. Patří mezi skalní příznivce státu Izrael a s hrdostí vzpomíná, jak ve vilenském domě jeho rodičů přespal vůdce mládežnického hnutí polských revizionistických sionistů Menachem Begin, který se později stal šestým izraelským premiérem. Mimoto je jedním ze zakladatelů washingtonského Muzea památky holokaustu.

Ve vilenském ghettu byl ovšem uvězněn jako vytáhlý osmnáctiletý kluk. Němci mu nařídili tahat krabice s knihami na nákladiště – většina měla skončit ve spalovnách a papírnách, některé byly určeny pro převoz do Německa. Zde si vzal Michaela pod křídlo básník Šmerke Kačerginski a zasvětil ho do pašeráckého umění.

Zachraňování knih je z oněch let prožitých v ghettu jednou z mála věcí, na něž má Michael Menkin světlou vzpomínku. V Ponarech mu popravili maminku, dvě sestry a bratra. „Všichni jsme počítali s tím, že nás brzy zabijí. Proč aspoň neudělat dobrý skutek a nezachránit něco hodnotného? Nepamatuju si, jak se ty knihy a rukopisy, které jsem v práci ‚ukradl‘, jmenovaly, ale když v noci ležím v posteli, často si říkám: *Kdo ví? Možná jsem zachránil něco důležitého.*“

A o tom není sporu. Zachránil svou i naši lidskost.

Šmerke Kačerginski. Věk v roce 1942: 34. Narozen ve Vilně, „litevském Jeruzalému“. Vyrůstal v sirotčinci, vzdělával se ve večerní škole, pracoval v tiskárně a psal poezii. Šmerke, jak mu všichni říkali, se přidal k literární skupině „Mladé Vilno“ a stal se jejím tepajícím srdcem a duší. Byl členem polské podzemní komunistické strany a autorem populárních politických písní. Jako nezávislý člověk, který dokáže čelit nástrahám, se po německé invazi do Vilna toulal sedm měsíců po venkově a vydával se za hluchoněmého Poláka. V dubnu 1942 se rozhodl vstoupit do vilenského ghetta, kde se stal nejoblíbenějším místním bardem.

Zelik Kalmanovič. Věk v roce 1942: 61. Narozen v lotyšském městě Kuldiga (německy Goldingen). Bytostný učenec a intelektuál Kalmanovič získal doktorát v oboru semitská filologie na Univerzitě v Königsbergu (nynějším Kalininogradu). Jeden jeho přítel kdysi poznamenal: „Jakmile přijde Zelik, obejdu se bez encyklopedie.“ Kalmanovič, vzor vážnosti a integrity, nastoupil v roce 1928 do funkce spoluředitel vilenského Židovského vědeckého ústavu (YIVO). V předvečer druhé světové války se již coby padesátník přihlásil k židovské víře a sionismu. Ve vilenském ghettu apeloval na spoluvězně, aby si uchovali lidskou důstojnost a morální úroveň, čímž si vysloužil přezdívku „prorok z ghetta“.

Rachela Krinská. Věk v roce 1942: 32. Narodena ve Vilně. Oblíbená středoškolská učitelka dějepisu, která vystudovala Vilenskou univerzitu a ovládala středověkou latinu a němčinu. Její milostný poměr s bohatým, ale ženatým Josefem Krinským způsobil skandál, který šokoval mnohé z jejích přátel. Krinský se nakonec rozvedl a Ra-

chelu si vzal. Sotva několik týdnů po německém vpádu do Vilna ovšem zmizel, a tak se Rachela v nově zřízeném vilenském ghettu ocitla sama. Svou ani ne dvouletou dcerku nechala za hranicemi ghetta v péči polské chůvy. V ghettu jí byla zdrojem největší útěchy a odpoutání od bolesti četba poezie.

Herman Kruk. Věk v roce 1942: 45. Naroden v polském Płocku. Kruk, povoláním knihovník, se stal ředitelem největší veřejné židovské knihovny ve Varšavě. Byl to zapálený demokratický socialista, který věřil, že knihy jsou prostředkem, jenž povede k povznesení židovského dělnictva. V září 1939 utekl z Varšavy a jako běženeček se usadil ve

Vilně. V roce 1940 měl možnost emigrovat do Spojených států, ale tuto nabídku nevyužil, protože hodlal pátrat po ženě a synovi, kteří zůstali uvězněni v nacisty okupované Varšavě. Když v roce 1941 Němci obsadili Vilno, stal se ředitelem knihovny tamního ghetta. Jakožto kultivovaný gentleman chodil zásadně v nablýskaných botách a s dokonalou manikúrou, z čehož neslevil ani v ghettu.

Avraham Suckever. V roce 1942: 29. Narozen v ruské Smorgoni (dnešní Smarhoni v Bělorusku). Suckever strávil dětství za světové války mezi běženci na Sibiři, kterou vnímal jako zasněženou říši divů. Byl vnukem rabína, ale sám jakožto apolitický estét věřil pouze v poezii. Stal se hlavním básníkem literární skupiny „Mladé

Vilno“, s čímž ladily i jeho zasněžené oči a vlnité vlasy. Po německé invazi mnohokrát unikl smrti; jednou se dokonce ukryl v márnici, kde si vlezl do jedné z rakví. Choval mystické přesvědčení, že dokud bude plnit své poslání a psát skvostnou poezii, nemůže zahynout.

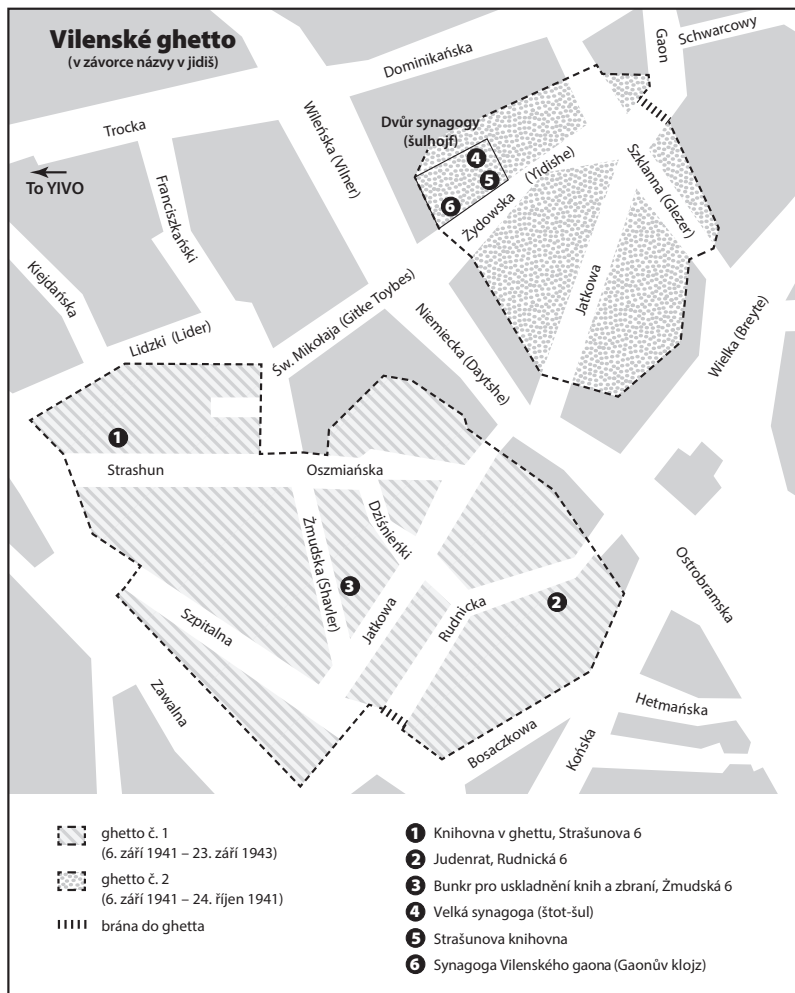

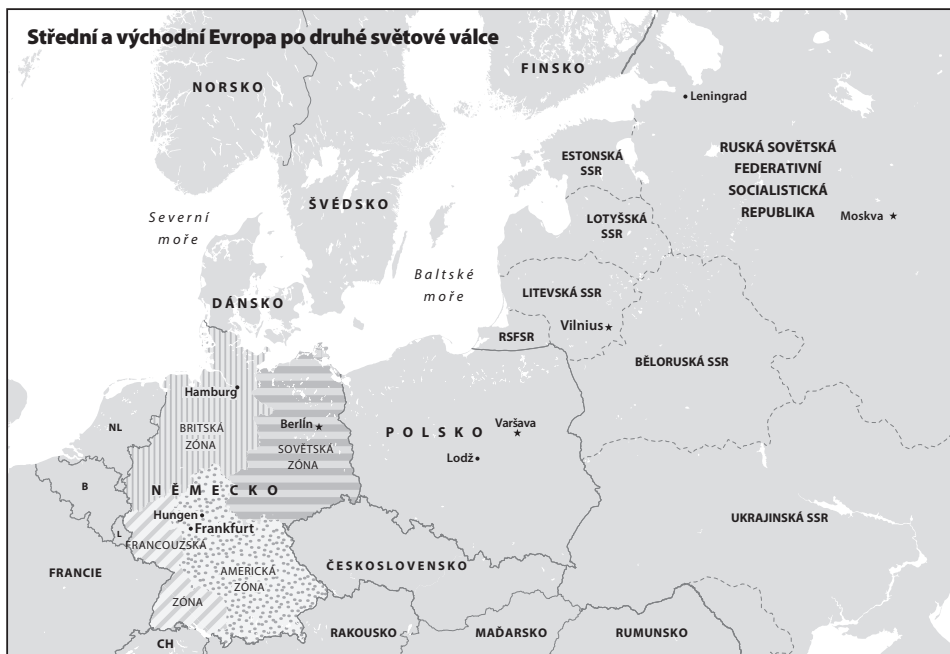
Johannes Pohl. Věk v roce 1942: 41. Narozen v německém Kolíně nad Rýnem. Vysvěcený katolický kněz, z nějž se stal nacistický plenitel knih. V biblických studiích pokračoval na Papežském orientálním ústavu v Jeruzalémě. Po návratu do Německa v roce 1934 se vzdal kněžství a přijal místo hebraistického knihovníka v Pruské státní knihovně.

Vrozená píle a umanutá poslušnost mu pomohly stát se loajálním sluhou nacismu. Psal antisemitské články o judaismu a Talmudu. V roce 1940 nastoupil do německého nacistického úřadu Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg jako odborník na judaika. Do Vilna přijel v červenci 1941.

Vilenské ghetto

(v závorce názvy v jidiš)

Většina knih a kulturních pokladů, které Němci ukořistili ve Vlně (Vilnius), putovala do Institutu pro výzkum židovské otázky ve Frankfurtu. Materiály, které se před nimi podařilo ukrýt, Šmerke se Suckeverem po válce vykopali a některé z nich propašovali přes hranice do Lodže a Varšavy.

Ú V O D

*Vilno, Polsko okupované nacisty.
Červenec 1943.*

Básník Šmerke Kačerginski odchází z práce a vrací se do ghetta. Otročí v pracovní četě, která má za úkol třídit knihy, rukopisy a umění. Něco poputuje do Německa, zbytek skončí ve spalovnách a papírnách. Pracuje v Osvětimi židovské kultury, kde se rozhoduje o tom, které knihy budou odvezeny a které lehnou popelem.

Na rozdíl od ostatních vězňů v Evropě obsazené nacisty nehloubí zákopy, aby zastavil Rudou armádu, nečistí zaminovaný prostor vlastním tělem ani netahá mrtvoly z plynových komor do spaloven. Přesto má za sebou náročnou směnu. Celý den dřel ve vilenské univerzitní knihovně, jejíž šedivý sál je po strop napěchovaný knihami. Jejich pracovní četou má na povel brutální německý dozorce Albert Sporket z Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, který toho rána přistihl Šmerkeho a několik dalších dělníků, jak si předčítají báseň. Sporket, povoláním obchodník s dobyt看, se rozeřval, až mu na krku pulzovaly žíly. Pohrozil dělníkům pěstí a vzápětí mrštil knihou na opačnou stranu místnosti.

„Tomuhle říkáte práce, vy šmejdi zlodějský? Tady nejste na dovolený!“ Varoval je, že bude-li se něco podobného opakovat, následky si přičtou sami, a práskl za sebou dveřmi.

Celé odpoledne dělníky neopouštěla nervozita. Obchodník s dobyt看em nakládal s nimi i s knihami jako se zvířaty, která je třeba využít, dokud nepřijde čas jejich porážky. Jestli je Sporket nahlásí gestapu, bude to jejich konec.

K Šmerkemu přistoupila jeho spolupracovnice a milenka Rachela Krinská, středoškolská učitelka vysoké postavy s hlubokýma hnědýma očima.

„Poneseš něco i dneska?“

Šmerke odpověděl jako vždy vesele a nadšeně. „Samozřejmě. Ten cvok si může zničehonic usmyslet, že pošle všechno pryč. Nebo že všechno půjde do stoupy. Děláme to pro budoucnost. Možná ne pro nás, ale pro ty, kteří nás přežijí.“

Šmerke si kolem těla ovinul starý vyšíváný pláštík na Tóru. Upevnil jej a zasunul za něj čtyři knížečky – vzácné staré tisky vydané v Benátkách, Soluni, Amsterdamu a Krakově. Druhý pláštík ho obepínal jako plenka. Zapnul si pásek a oblékl si košili a sako. Chystal se zamířit k bráně do ghetta.

Knihy už pronášel mnohokrát a vždy se v něm mísilo odhodlání se vzrušením a strachem. Věděl, co mu hrozí. Jestli ho chytí, pravděpodobně ho čeká poprava bez soudu, jako jeho kamarádku, zpěvačku Ljubu Levickou, kterou zadrželi, když u sebe měla pytlík fazolí. V nejlepším případě dostane od esesáka pětadvacet ran bičem nebo holí. Zastrkával si košili a myslel na to, jaký je to paradox. On, člen komunistické strany a dlouholetý zapřisáhlý ateista, který do synagogy od dětství ani nepáchl, nasazuje život za převážně náboženské artefakty. Cítil, jak jeho kůže načichla prachem předešlých generací.

Řada vracejících se dělníků byla neobvykle dlouhá. Vinula se podél dvou bloků před branou do ghetta. Z čela fronty se šířila šepanda. U brány prý příchozí kontroluje sám SS-Oberscharführer Bruno Kittel. Mladý, vysoký, tmavovlasý a pohledný Kittel byl vzděláním hudebník a založením chladnokrevný vrah. Občas chodil do ghetta střílet vězně pro vlastní potěšení. Někoho zastavil na ulici, nabídl mu cigaretu a zeptal se: „Mohu vám nabídnout oheň?“ Když dotyčný přikývl, Kittel vytáhl pistoli a vpálil mu kulku do hlavy.

V Kittelově přítomnosti postupovali litevští strážníci i židovská policie důkladněji než jindy. Už blok od brány bylo slyšet nářek vězňů mlácených za pašované jídlo. Dělníci kolem Šmerkeho šmátrali pod šaty a po ulici se začaly kutálet brambory, chléb, zelenina a dříví